

Faktum er vel blot, at Sørensen luftede sine synspunkter, som han altid gjorde, når nogen ville høre dem, og man kan ikke, fordi Algreen overværede et par gudelige forsamlinger formode, »at Rasmus Sørensen også har luftet sin Separatisme i Brevene.«

Antagelig skal man i disse og lignende tilfælde undskylde forfatteren med, at enkelthederne ikke er blevet overvejet helt grundigt eller efterprøvet, før bogen fik sin endelige form. På samme måde skal man vel forklare en del sproglige skønhedsfejl²¹⁾, den tit vanskeligt gennemskuelige kronologi, nogle gentagelser i teksten²²⁾ og skrivemåden »Angeln« for Angel i et referat af Rasmus Sørensens »Levnetsløb«, der det pågældende sted netop har den fortyskede form²³⁾.

Lidt mere betænkeligt er det, at Banning i stykket om »den vestsjællandske krig« fortæller om Rasmus Sørensen, at han ikke var »mere betuttet« over sin proces med pastor Bastholm, end at han selv stævnedes sin modpart. I en note er det nemlig kort forinden oplyst, at det først er efter henstilling fra Lindberg, at Rasmus Sørensen opgiver sin modstand mod at kontrastævne Bastholm²⁴⁾. Man er ikke – det må erkendes – særlig overrasket over, at denne selvmodsigelse i teksten viser sig at være i Rasmus Sørensens favør.

I indledningen til denne anmeldelse blev det fremhævet, at Banning med sine to arbejder har fremlagt meget værdifuldt materiale til belysning af den vestsjællandske vækkelse og af

Rasmus Sørensens synspunkter og meninger. Det er et vidnesbyrd om forfatterens dybe fortrolighed med kilde-materialet, at dette resultat er nået på trods af de påpegede grundsvagheder i hele arbejdets anlæg og på trods af en vis overfladiskhed i en del af værkets ræsonnementer og analyser. Man er taknemlig for Bannings løfte om, at han vil fortsætte med en behandling af Rasmus Sørensens politiske arbejde. Men man må til forventningen føje det håb, at han da til gavn for sit emne og til glæde for sine læsere vil søge frem til forklaringer, der ikke i så høj grad som i de foreliggende arbejder stræber mod en så forenkende tolkning af komplicerede sammenhænge, at der sættes bom for en udtømmende beskrivelse af hovedpersonen og den bevægelse, han deltog i på en fremtrædende plads.

H. P. Clausen.

Erik Møller: *Helstatens Fald. I-II.* (Gads forlag, 1958). 649 s. og 331 s.

I 1904 havde Niels Neergaard i sin bog »Under Junigrundloven« ført skildringen af Danmarks politiske udvikling siden 1848 frem til april 1864. Først i 1916 fik han fuldført værket, der i oktober 1889 var begyndt at udkomme i hæfter. Denne fortrinlige skildring af vort lands indre og ydre historie fra junigrundloven af 1849 til juligrundloven af 1866 er nu et af de klassiske værker i dansk historiskrivning. Dets gode sider er ofte blevet fremhævet og rost. Mange af de synspunkter, Neergaard fremsatte, har i næsten to generationer præget vor opfattelse og bedømmelse af den national-liberale epoke. Men værket har tillige haft den uheldige virkning, at det i en menneskealder har lamslået forskernes lyst og vilje til at beskæftige sig med den periode, Neergaard så indgående havde behandlet. Aage Friis har nok skildret enkelte proble-

²¹⁾ Hvorfor mon den hyppige brug af det intetsigende »sælsom«? Således: Sørensens »sælsomme instinkt« for modsætningen mellem overklasse og almue; »den sælsomme Vækkelsesbevægelse«; »den sælsomme Pastor Salling i Vonsild«; Sørensens og Ottesens »sælsomme Ideer«. Degnekristne, 13, 33, 50.

²²⁾ Sml. fx. Degnekristne, 133 med note 59 smst.

²³⁾ En landsbylærer, 67.

²⁴⁾ Degnekristne, 90 og 297, note 7.

mer fra dette tidsrum, og rundt om i historiske tidsskrifter og festskrifter har andre forskere beskæftiget sig med visse, snævert afgrænsede spørgsmål. Men det er egentlig først i de senere år, at perioden mellem 1848 og 1866 atter er taget op til behandling og nu på grundlag af et ganske anderledes omfattende kildemateriale end det, der stod til Neergaards rådighed. Blandt de historikere, der har helliget sig studiet af dette interessante tidsrum, står dr. Erik Møller i første række. I 1948 kom bogen »Skandinavisk Stræben og Svensk Politik omkring 1860«, og nu har han udsendt det store værk »Helstatens Fald«, der er kulminationen af et langt livs forskergerning, en gerning, som Københavns Universitet har belønnet ved at hædre dens udøver med den velfortjente titel som dr. phil. honoris causa.

I en anmeldelse af dr. Erik Møllers sidste bog trænger en omtale af Neergaards værk sig uvilkårligt på uanset de forskelle, der er til stede. De to bøger dækker ikke helt samme tidsrum, idet »Helstatens Fald« hovedsagelig omfatter perioden 1855 til 1864, og vægten er her lagt på den ydre historie, medens Neergaard også skildrede den indre udvikling. Når en omtale alligevel føles naturlig, ja uundgåelig, så skyldes det, at hovedtesen i »Helstatens Fald« er en skjult polemik mod et af de vigtigste og mest vidtrækkende synspunkter, der findes i værket »Under Junigrundloven«. Dette forhold skal senere omtales mere indgående.

I afsnittet »Kilder og Hjemmel« til »Helstatens Fald« fortæller dr. Erik Møller, at »det Arbejde, som er bragt til Afslutning med det foreliggende Værk, blev i Virkeligheden begyndt for mere end et halvt Aarhundrede tilbage«. Som følge af anden virksomhed har der været betydelige afbrydelser, men »siden 1938 har de (herhen hørende spørgsmål) været Hoved-

emnet for mine Studier«. Dette imponerende forarbejde er i allerhøjeste grad kommet bogen til gode. Det inden- og udenlandske kildemateriale er blevet gennemarbejdet fra grunden og meget stof især fra fremmede arkiver er bragt til veje. De officielle og private engelske, franske og svenske arkiver er blevet studeret på stedet. Det russiske materiale findes i afskrifter og fotokopier i Rigsarkivet, medens det tyske har været utilgængeligt, da det hovedsageligt beror i Østtyskland. Dette savn er i nogen grad blevet afbødet gennem de tyske aktpublikationer. Desuden findes der i Rigsarkivet en fotokopieret gengivelse af det preussiske gesandtskabsarkiv fra efteråret 1863. De østrigske arkiver synes ikke at være blevet undersøgt, og her kan muligvis være et og andet af interesse. Af det danske materiale er alt, der har betydning, blevet gennemgået. Dertil kommer så de mange trykte udenlandske og danske aktpublikationer, dagbøger, memoireværker, politiske skrifter, historiske fremstillinger og biografier. Der er stadig visse utilgængelige kilder tilbage. Foruden de tyske drejer det sig især om det danske kongehus arkiv og dele af Halls papirer, men det vil være en overraskelse, om disse skulle indeholde noget, der på afgørende vis kan ændre vor viden. Hele det vældige materiale er nøje omtalt og kommenteret i henvisninger og noter, der fylder over 100 sider.

Hvad er så resultatet blevet? Først og fremmest dette, at udlandets og især de neutrale stormagters holdning til det slesvig-holstenske spørgsmål er blevet så veldokumenteret indtil de mindste enkeltheder, som det overhovedet er muligt. Men denne grundige undersøgelse har ikke givet anledning til fremsættelse af nye og opsigtsvækkende oplysninger, hvad der heller ikke var at vente. Forfatterens konklusion, at de neutrale magters holdning var præget af passivitet, diplo-

matisk nævenyttighed med mange og billige råd og ledsaget af stadige opfordringer til den danske regering om at give efter, er blot en yderligere uddybelse og dokumentering af kendsgerninger, som ingen dansk historiker siden Neergaards dage har tvivlet om. Det samme gælder skildringen af de tyske magters fuldstændig kyniske optræden over for Danmark og deres stadige fremsættelse af lige så uopfyldelige som urimelige krav. Det har imidlertid sin store værdi at få alt dette bevist med mange og indgående kildehenvisninger, ikke mindst fordi Neergaards værk er så overordentlig dårligt dokumenteret.

Det nye finder man i forfatterens vurdering og tolkning af Halls udenrigspolitik i årene 1858 til 1863, d.v.s. spørgsmålet om den konstitutionelle Helstats bevarelse eller virkeliggørelsen af Ejderstaten gennem Holsten-Lauenburgs udsondring. Det er på dette punkt, at dr. Erik Møller retter en meget stærk kritik mod Neergaards opfattelse af det samme problem. Derfor ville det i høj grad have været ønskeligt, om forf. ganske klart og med konkrete henvisninger havde sagt, hvem kritikken var rettet imod. I stedet nøjes han med så vage sætninger som: »I Almindelighed besvares det (d.v.s. opfattelsen af Halls politik) vistnok bekræftende paa samme Maade, som Konservatismen gjorde det i Samtiden.« (I, s. 348); og »det er blevet sagt, at Hensigten var, at Danmark gennem Opfyldelse af Forbundets Fordringer tilsyneladende skulde lade sig *tvinge* dér hen, hvor National-Liberalismen havde sit egentlige Maal – til Ejderstandpunktet.« (I, s. 643).

Vi er her fremme ved det fundamentale problem i bogen, og for at gøre det klart, hvad sagen drejer sig om, vil det være nødvendigt at trække hovedlinjerne i de to standpunkter op. I andet bind af »Under Juni-grundloven« s. 618 skriver Neergaard

i forbindelse med martskundgørelsen 1863: »Halls Politik havde jo hidtil bestaaet i, under principiel Fastholdelse af Helstaten og tilsyneladende tvungen af Forbundet, tommevis at vige tilbage mod Eiderstaten.« Det er altså mod dette synspunkt og mod dets forfatter, dr. Erik Møller polemiserer. Ganske vist er kritikken også rettet mod andre end Neergaard, men det er først og fremmest gennem dennes værk, at opfattelsen af Halls udenrigspolitik er blevet almen kendt og accepteret.

Dr. Møller hævder nu, at Hall mellem juli 1858 og august 1862 af et ærligt hjerte og med stor udholdenhed arbejdede på, at den konstitutionelle Helstat skulle blive mulig. Mottoet for denne hallske politik var: »Dersom den *konstitutionelle* Helstat er umulig, så er selve Helstaten en Umulighed.« (I, s. 6). Med andre ord: Hall var denne stats uforfærdede ridder, der uden bagtanke ville kæmpe for dens virkeliggørelse, så længe der var håb. Dette håb brast i august 1862, og konsekvensen heraf drog han med den kgl. kundgørelse af 30. marts 1863.

Hvorpå støtter forfatteren nu denne opfattelse? Kort resumeret på følgende: Halls udtalelse ved et møde hos David den 23. februar 1858 om, at han ville fortsætte forhandlingerne og prøve at finde indrømmelser, der kunne tilfredsstille Tyskland uden at forlade konstitutionalismen eller indrømme lige repræsentation for landsdelene. Kun når intet udrettedes måtte i baggrunden stå Holstens udsondring. (I, s. 256)). Endvidere på Vedels brev til Krieger maj 1858, hvori det hed, at man ville lade sig *påtvinge* udskillelsen, hvis en ordentlig konstitution ikke kunne opnås. Ifølge forf. er det man lader sig påtvinge, absolut ikke noget man ønsker. Fremdeles på Kriegers dagbogsnotat den 20. november 1857 om hans samtale med den svenske Londongesandt, til hvem Krieger

sagde, at en udsondring af Holsten aldrig var noget, man ønskede. Desuden på Andræs udtalelse i statsrådet den 7. juli 1858, hvor han anerkendte, at de andre ministre ikke stræbte mod Ejderstaten. »Alt sammen stemmer det«, siger forf., og han hævder, at opfattelsen bekræftes af regeringens Halls gerninger: de årelange forhandlinger for at nå til en nyordning. (I, s. 348 og 643).

Forinden disse argumenter nærmere behandles, skal der fremsættes en kort bemærkning om Danmarks stilling overfor de tyske magter og det neutrale udland i årene omkring 1858. Ved de såkaldte aftaler af 1851/52 med Preussen og Østrig havde den danske konge lovet ikke at incorporere Slesvig eller at foretage skridt, som sigtede her til. Bluhme havde hovedansvaret for dette løfte, og han efterlod det, hvad E. M. rigtigt siger, som en »Fordærvelsesarv« til sine efterfølgere. Det var mere end beklageligt, men sådan var det nu engang. Med Londontraktaten af maj 1852 opnåede Danmark en garanti fra signatarmagterne – Storbritannien, Frankrig, Rusland, Østrig, Preussen og Sverige-Norge – for Monarkiets, d.v.s. Helstatens integritet.

Med disse kendsgerninger in mente var det en given sag, at såfremt Hall i 1858 havde til hensigt at arbejde frem mod Ejderstaten, måtte han nøje vogte sig for at fremkomme med officielle eller private udtalelser, der af hans og landets fjender kunne tolkes som brud på højtidelige løfter og en international traktat. Vil man da prøve på at erfare noget om Halls skjulte hensigter, kan det for tiden omkring 1858 ikke nytte at gå til ham selv. Man må i stedet vende sig til hans nærmeste medarbejdere. Det vil i dette tilfælde først og fremmest sige hans departementschef Peter Vedel.

Om forholdet mellem de to mænd siger forfatteren, at Vedel »i hvert Fald kendte Halls Tanker ud og ind.«

(I, s. 385). Dette er skrevet med henblik på situationen i efteråret 1860 og har ikke samme gyldighed for 1858. Men Vedel havde allerede den gang det intimeste samarbejde med Krieger, der var nøje inde i alle de kvalfulde overvejelser, der gik forud for beslutningen i 1858. Og da Vedel i de følgende år for alvor lærte Halls tanker at kende, dannede han sig en opfattelse, der fuldstændig harmonerer med de udtalelser, han fremsatte i 1858. Og denne opfattelse fravede han aldrig. Det fremgår af hans erindringer nedskrevet i 1901, jvf. I, s. 347. Hans vidnesbyrd vejer derfor tungt.

Vedels udtalelse til Krieger i maj 1858 om at lade sig påtvinge en udskillelse er nævnt ovenfor. Hvad mente han nu med den? Svaret findes i hans brev af 19. marts 1858 til venen Hans Egede Schack: »Jeg mener altsaa, at vi virkelig maae gjøre Forsøg paa Modforslag i Fællesforfatningssagen og blive ved med den blideste Mine at tracassere dem, gjøre dem rigtig lede og kjede af det, altsom vi lade yderst ivrige, og saa komme de selv til Udsondringen, og saa kan maaskee de forønskede Fordeele opnaaes«. Meningen her er slet ikke til at tage fejl af: ved at lade sig Holsten-Lauenburgs udsondring påtvinge, ville den danske regering sikre sig, at dets *alibi* over for de neutrale og tyske magter var i orden; det var da ikke Danmark, der havde brudt nogen aftale eller traktat. Heri ligger også svaret på dr. Erik Møllers spørgsmål til læserne: »Harvede det været den danske Regerings velovervejede Plan at naa tilbage til Ejder-Grænsen, hvorfor sled den sig da igennem aarelange Forhandlinger?« (I, s. 643). Det var igennem de langstrakte forhandlinger, at de tyske magter skulle køres trætte, så at de tilsidst godvilligt accepterede udsondringen som et *fait accompli*. Heri ligger tillige forklaringen på Kriegers ord til den svenske londongesandt:

over for en fremmed diplomat røber man ikke sine inderste tanker i et så farligt spil. Med hensyn til Andræs ord den 7. juli 1858 så er de blot led i den velkendte argumentationstaktik: jeg påstår ikke, at min ærede modpart har sådanne slemme hensigter, men hans forslag vil uvægerligt få de og de konsekvenser.

Nu indser forfatteren meget vel, at hans tesis ikke kan bevises alene ved hjælp af citater, og han skriver derfor: »det er muligt at finde Udtalelser, der kan læses eller fortolkes som Bevisligheder, saavel for Paastand som for Benægtelse. Det er derfor i denne Sammenhæng sikkert mere formaalstjenligt at holde sig til Ministeriet Halls Gerninger end at hænge sig i Ord.« (I, s. 643).

Dette er anmelderen fuldstændig enig i. Lad os derfor se på gerningerne og først beskæftige os med Halls holdning overfor Andræ i sommeren 1858. Hvis Hall var den konstitutionelle Helstats urokkelige forkæmper, så er hans optræden i juni og juli 1858 ikke helt forståelig. Andræ kæmpede for fællesforfatningens, dvs. den konstitutionelle Helstats ubetingede opretholdelse, og han gjorde det med argumenter, der var så klare og skarpe at de var uimodsigelige, såfremt man ønskede den samme Helstat bevaret og var parat til at tage den risiko, der var forbundet dermed. Andræ troede ikke, at execution ville føre til krig, men ventede forhandlinger, hvor stormagterne ville støtte Danmark. På dette punkt tog han sandsynligvis fejl. Der så Hall nok klarere, og det gav ham styrke til at gå mod Andræ. Halls standpunkt var, at man for at undgå execution og risiko for krig måtte suspendere fællesforfatningen for Holsten og Lauenburg og i stedet gå til forhandlinger om en nyordning. Med andre ord: han foreslog, at den konstitutionelle Helstat ophævedes indtil videre. Som bekendt sejrede hans standpunkt.

Men i samme øjeblik det skete, kunne ingen ny fællesforfatning skabes uden forhandlinger med de tyske magter og holstenerne, og deres krav kunne Hall ikke være uvidende om. Andræ sagde det ganske klart, og ingen modsagde ham på det punkt: tilstanden skulle føres tilbage til, hvad den var i 1852, det vil bl. a. sige til absolutismens genindførelse i fællessager. Han kunne have tilføjet det andet alternativ, hvis eksistens også var Hall bekendt: holstenernes ønske om de fire landsdeles ligestilling. Men i februar 1858 havde Hall udtrykkelig erklæret, at netop »i disse to Punkter ville Regeringen ikke give efter.« (I, s. 256). Det er om denne udtalelse, der ovenfor er citeret udførligt, at forf. siger: »her har vi Halls Politik klart og aabent udtalt«.

Skal der findes nogen konsekvens i Halls optræden overfor Andræ, er der kun den mulighed tilbage, at Hall har erkendt, at den eneste chance for Danmark, så spinkel den end var, lå i at opgive den konstitutionelle Helstat, officielt at proklamere den nye forhandlingspolitik, der efter alt at dømme *ikke* kunne føre til en ny konstitutionel fællesforfatning, men muligvis til en af holstenerne og de tyske magter selv hidført og de facto godkendt udsondring og dermed til Ejderstaten. Det var en farlig og usikker vej, han betrådte, men han så ingen anden løsning. I efteråret 1862 blev det klart, at han havde overvurderet Danmarks muligheder for at vinde denne tovtrækning med de tyske magter. I længden kunne det svage Danmark ikke modstå det pres, som udlandet udsatte det for. Også nerverne svigtede. Men denne fejlregning var trods alt mere forklarlig og forståelig, end om han havde gjort sig skyldig i den fundamentale misforståelse at tro, at en konstitutionel fællesforfatning kunne skabes efter at den faste bastion, som hed forfatningen af 2. oktober 1855, var sprængt i luften.

Hvis han virkelig har troet det, så var han en ringere statsmand, end han hidtil er blevet anset for at være.

Men hvilke *praktiske* skridt gjorde nu regeringen Hall for at prøve på at genoprette den konstitutionelle helstat? Ja, et virkeligt udarbejdet forslag til en ny fællesforfatning blev aldrig fremsat. Det nærmeste, man kom i den retning, blev foretaget i marts 1861 – altså næsten 3 år efter suspensionen – da den kgl. kommissarius fik instruktion om at opfordre de holstenske stænder til at ytre sig angående ønskeligheden af et forsøg med en to-kammerordning for Monarkiets fællesrepræsentation. Desuden fremsattes forslag til en provisorisk ordning af Holstens stilling i Monarkiet. Om dette forslag sagde Hall selv, at der hermed var gjort »et virkeligt praktisk Skridt til en Udsondring af Holsten i den Forstand og i det Omfang, hvori der fornuftigvis alene kan være Tale.« (I, s. 394).

Da de holstenske stænder ikke viste mindste tilbøjelighed til at ville forhandle om de danske forslag, var det såre forståeligt, at regeringen Hall fortsatte sin hidtidige politik, som Vedel den 24. marts 1861 udlagde således for den danske gesandt i London: man skulle ikke »declarere« Holstens udsondring, »men roligt fortsætte sin Vei hen derimod, men uden at sige det.« (I, s. 415). Og det gjorde Hall. I løbet af foråret 1861 var han endda meget nær ved at skride til en åben udsondring, men veg i det afgørende øjeblik tilbage. I stedet kom erklæringen af 29. juli 1861. Så fulgte et års direkte forhandlinger med Preussen og Østrig. Om disse sagde Vedel på forhånd, at de »blive dog kun Vrøvl og Led i sædvanlig Forbundsmaskineri med Execution i Baggrunden.«.

At Hall skulle have taget dem alvorligt, lyder ikke troligt. Da Vedel i efteråret 1861 foreslog ham, at man under de forestående forhandlinger af

taktiske grunde skulle tage helstatsordningen som udgangspunkt, vægrede Hall sig, thi »hvis Regjeringen efter sine tidligere Udtalelser nu opstillede Helstaten, vilde den inden- og udenlands tabe al Agtelse og blive et Ordsprog for Alt, hvad der er Vrøvl.« (I, s. 440). Og i februar 1862 fremsatte han i rigsrådet forslag til en forfatnings- og toldlovsændring, der i virkeligheden foregreb novemberforfatningen af 1863.

I slutningen af august 1862, efter at de seneste preussiske og østrigske svar var afgivet og endnu mere efter Gothadepêchen af 24. september samme år, har Hall – som forf. påviser – efter alt at dømme indset, at den hidtidige vigepolitik ikke kunne gennemføres, thi nu var *Slesvig* for alvor ved at komme i farezonen. I denne situation, hvor han blev udsat for det hårdeste pres fra såvel ind- som udland (omend af modsatte grunde) har han til sidst ikke set anden udvej end åbent at bekende kulør. Det skete med martskundgørelsen 1863.

Om den udvikling, der førte frem til krigen, siger dr. Erik Møller fuldstændig rigtigt, at ansvaret her for ikke alene kan lægges på det national-liberale parti. Det må praktisk talt hele folket bære, også de konservative. Forfatterens kyndige og grundige kritik af deres optræden over for Hall er iøvrigt noget af det bedste i bogen, fordi den så klart viser, at de konservative ikke havde noget andet at stille i stedet for Halls politik. De indskrænkede sig til at øve gold kritik såvel i rigsrådet som hos de fremmede gesandter. Det første var deres ret, det sidste var farligt og forkasteligt. Ansvaret for det fælles skibbrud hviler da også på dem. Men på den anden side må det ikke glemmes, at det national-liberale parti havde magten, og dermed følger et ganske særligt ansvar. Dertil kommer så ansvaret for det manglende krigsberedskab, der også hovedsagelig må hvile på re-

geringspartiet. Ganske vist ville krigens forløb formentlig være blevet det samme, selvom hæren havde været bedre rustet. Men det er og forbliver noget af en gåde, hvorledes man kunne lade det våben forfalde, hvormed den af alle ventede krig skulle føres. Det er derfor ikke helt uretfærdigt, når det er de national-liberale ledere, der er kommet til at stå som de hovedansvarlige.

Under skildringen af situationen omkring novemberforfatningens vedtagelse kommer dr. Erik Møller også ind på spørgsmålet om Bismarcks holdning over for Danmark. Han afviser, som Vedel gjorde det i 1902, at den preussiske ministerpræsident bevidst skulle have narret den danske regering til at tro, at han ingen alvorlige indvendinger havde mod den politik, der førte til den nye forfatning. I stedet ser forf. Bismarcks optræden i relation til den magtkamp, der fandt sted i det tyske Forbund, hvor Østrig i spidsen for de mindre stater krævede execution. Dette krav måtte Bismarck bøje sig for, da han ikke kunne tillade sig at gå mod Forbundets politik (I, s. 579). Der er utvivlsomt meget rigtigt i denne betragtning. Det er også værdifuldt at få fremhævet, at Bismarck som alle virkelige statsmænd var en stor opportunist, der ikke i sin udenrigspolitik fulgte et nøje fastlagt skema, men forstod at udnytte de chancer, der bød sig. Om dette i den foreliggende situation skete den 9.-10. november 1863, som forf. mener, eller vendepunktet indtraf 3 uger tidligere, derom kan der diskuteres. Men det synes lidt vel snævert kun at ville bedømme Bismarcks optræden på baggrund af den indre, tyske situation. Der er en så nøje afpasning af tidspunkterne for hans instruktion af 13. november til den preussiske gesandt i København og hans meddelelser til den tyske presse, at det er vanskeligt at tro, at det drejer sig om tilfældigheder. I øvrigt be-

høver der jo slet ikke at være tale om nogen modsigelse mellem Bismarcks hensyntagen til den indre, tyske politik og hans beslutning om at bistå den danske regering med at sætte sig selv skakmat gennem vedtagelsen af novemberforfatningen. Begge hensyn er formentlig i hans frugtbare hjerne gået op i en højere enhed, hvis resultat blev den ønskede krig med Danmark.

Med krigen fulgte den store tragedie: Londonkonferencens resultatløse sammenbrud. At der her hviler et stort ansvar på Monrad som regeringens chef og Halls afløser er uomtvisteligt. Forfatterens dom over Monrad er meget hård. I hans øjne er Monrad ikke langt fra at være skurken i det drama, der hedder Helstatens fald. Dr. Erik Møller hævder, at Monrad siden februar 1860 »lurede« på den lejlighed, hvor turen ville komme til ham som landets politiske leder. Og da den kom, så var det »ganske uden Maal og Med«, at han begærede regeringsmagten (II, s. 43). Der kan dog siges en del til Monrads forsvar. Først og fremmest at Hall i december 1863 var fuldstændig udkørt og øjensynlig længtes efter at blive magten og ansvaret kvit. Desuden må det huskes, at Monrads muligheder for at skabe en tålelig fred blev afgørende svækket på grund af Chr. IX's hårdnakkede og uforstående holdning over for det fransk-engelske forslag om en definitiv deling af Slesvig. Af sin direktør modtog han heller ingen støtte, tværtimod. Det er muligt, at Hall kunne have afværget konferencens sprængning og sikret os Nordslesvig. Men mere end en mulighed er det ikke, thi også han havde et meget dårligt forhold til kongen. Sandsynligheden taler for, at havde han været regeringschef, så var det også i foråret 1864 kommet til en alvorlig indenrigspolitisk krise med alle de deraf følgende uheldige konsekvenser.

Kriegers optræden på Londonkon-

ferencen har altid været et omdebatteret emne, og i de seneste år har man søgt at rehabilitere ham. Grundlaget for denne nye vurdering har bl. a. været et brev som den engelske legationssekretær i København, Bulwer Lytton, sendte fra London i midten af juni 1864 til Vedel, og hvori han udtalte sig meget rosende om Krieger. Brevet er første gang blevet fremdraget i bogen om Krieger af Troels G. Jørgensen, der uden videre accepterer dets indhold, og det samme gør dr. Erik Møller (II, s. 86). Men Bulwer Lyttons brev er et af den slags beviser, der må omgås med varsomhed. Brevskriveren var i 1864 en ung, ivrig, konservativ partigænger, der med entusiasme imødeså muligheden af et engelsk regeringsskifte. Han er derfor ikke noget uvildigt vidne i denne sag, thi også Krieger håbede på et regeringsskifte. De to mænd var i virkeligheden en slags allierede. Et mere upartisk vidne finder man snarere i den mangeårige svensk-norske gesandt i København, friherre Lave Beck Friis. Denne var i 1864 legationssekretær i London og deltog i konferencen. Vedel spurgte ham engang, »hvorledes Krieger var anset, men han rystede på Hovedet og rykkede endelig ud med, at saa slem som T. Bille var Krieger vel ikke, men slem var han dog.«

De her fremsatte bemærkninger og indvendinger bør imidlertid ikke overskygge den kendsgerning, at dr. Erik Møllers bog er en bedrift, og at der her er skabt et værk, der vil blive stående. Det stiller store krav til sine læsere om kendskab til og forståelse af det indviklede slesvig-holstenske spørgsmål såvel som til den europæiske storpolitik. Folkelæsning bliver det ikke, men for den, der virkelig interesserer sig for Helstatens skæbne, er der en fylde af oplysninger og værdifulde synspunkter at finde. For historikerne vil de mere end 100 sider noter og henvisninger være en sand

guldgrube at arbejde i. Mange af de personkarakteristikker, som værket rummer, er ganske fremragende. Her skal fremhæves skildringen af Andraë (I, s. 91-92). En sådan karakteristik skrives kun af en forsker, der kender sit emne til bunds og har tilbragt mange år med at reflektere over det. Det samme kan siges om adskillige af de bemærkninger og synspunkter, der afslutter bind et og to. Men værkets største og varigste betydning vil nok være den, at det ydre handlingsforløb i en af de mest bevægede perioder i Danmarks nyere historie nu er så grundig klarlagt og dokumenteret, at fremtiden næppe vil formå at føje noget afgørende nyt dertil.

V. Sjøqvist.

Kirsten Heils: Les rapports économiques franco-danois sous le directoire, le consulat et l'empire. Contribution à l'étude du système continental. (Presses de la Cité, Paris 1958). 233 s.

Det hører til sjældenhederne, at danske forskere opnår doktorgraden ved udenlandske universiteter, og blandt historikere er det formentlig endog overordentlig usædvanligt. Det er derfor værd at bemærke, at forf. med den foreliggende bog har erhvervet sig doktorgraden fra Sorbonne, hvor hun forsvarede den i 1955 med prof. Marcel Dunan som officiel opponert. Den er derpå udgivet med støtte fra den franske stat.

Bag den ligger et årelangt arbejde, der har ført forf. ikke blot til de franske og danske hovedarkiver, men tillige til adskillige franske departementsarkiver i kystegnene, hvor der var muligheder for at finde efterretninger om dansk-norsk handel og skibsfart i den undersøgte periode. Med rette siger forf., at selv om der er skrevet adskilligt om perioden indtil 1814, ved man stadig kun lidt om den kommercielle side af historien, og ikke